

Het Sjaerdemaslot te Franeker

Alexander Jager en Meindert Schroor

Ondanks het feit dat het Friese platteland en de Friese steden in de late middeleeuwen talloze stinzen herbergden, kwamen 'echte' kastelen hier niet voor. Op één uitzondering na, het in de jaren 1446-1449 gebouwde Sjaerdemaslot te Franeker. Dit, naar Friese maatstaven imposante bouwwerk, combineerde woon- en defensieve functies, beschikte voorts over twee forse vestingtorens, had aan de achterzijde twee zijvleugels en was omringd door een brede slotgracht. De markante vestingtorens zijn vermoedelijk tegelijk met het kasteel gebouwd.

Een van de prerogatieven van de Friese adel in de middeleeuwen was het bezit van een stenen huis met een defensieve uitstraling. Er bestond een grote verscheidenheid in de adelshuizen, die vooral het gevolg was van uitbreidingen, verbouwingen en aanpassingen van het oorspronkelijke huis. Zodoende groeiden de stinzen vaak uit tot zeer uiteenlopende gebouwencomplexen. Niettemin kunnen we in deze gebouwen, die doorgaans met zware muren van kloostermoppen waren opgetrokken, een typologische en chronologische volgorde ontdekken. Zo

overheersten in de periode 1175-1350 steenhuisen op een nagenoeg vierkante plattegrond, maar in de tweede helft van de veertiende eeuw werden de steenhuisen langwerpiger. Na 1400 werden enkele steenhuisen van twee haaks op elkaar staande vleugels voorzien, waardoor een L-vormige plattegrond ontstond. Hoewel er een rijke variatie is in de verschijningsvorm van het Friese adelshuis, werden kastelen hier niet gebouwd. De enige uitzondering was het Sjaerdemaslot te Franeker. Dit slot stond op het oude kaatsveld, het huidige

Sjukelân, ten noorden van de befaamde studentenherberg De Bogt fan Guné, in het westen van de stad.

Geen vestingbouw

Friesland maakte ondanks het naderhand ontbreken van kastelen het embryonale stadium van de bouw daarvan wel mee. In het beginstadium ging het om kleine torenvormige versterkingen, die aanvankelijk van hout waren opgetrokken, maar allengs een meer duurzame uitvoering in steen kregen. De sterke Friese huizen hadden weliswaar een bescheiden defensieve functie, maar echte vestingen waren het niet. De huizen suggereerden qua uiterlijk een zeker defensief karakter. Diverse vestingonderdelen waren dan ook vooral vanwege hun architectonische waarde toegevoegd. Tegen schermutselingen waren de huizen op zich wel bestand, maar, anders dan kastelen, niet tegen een goed geleide aanval. Het vijftiende eeuwse Sjaerdemaslot behoorde echter wel tot de kastelen omdat het defensieve waarde had, gecombineerd met een luxe woonfunctie. De bouwheer was Douwe Sjaerda/Aylva (zie de bijdrage over Edwer Sjaerda in dit blad) en de periode van aanleg 1446-1449. Het adelshuis had een lang hoofdgebouw met aan de achterzijde twee vleugels dwars daarop. Het huis was omringd door een brede gracht. In deze vorm week het niet af van sommige andere complexe Friese huizen. Het slot werd tussen 1705 en 1724 gesloopt. Van het slot bestaan geen opmetingen en informatie erover is afkomstig van prenten en oude teksten.

Twijfels over de torens

De twee torens vormen een voor de sterke Friese huizen opvallend en vreemd toevoegsel. Zelfs met beide torens had het Sjaerdemaslot typologisch overigens weinig gemeen met de vierkante kastelen die destijds elders in Nederland verzezen. De twee vestingtorens verleenden het slot echter de reële defensieve waarde, waardoor het tot de kastelen gerekend mag worden. Voor onze kennis van het huis is het van belang om te realiseren dat er uit de middeleeuwen geen prenten of beschrijvingen zijn van het huis. Zodoende is de feitelijke toestand van het gebouw in de vijftiende eeuw onbekend. Hoewel de opzet van

Hendrik van Saksen werd door zijn vader Albrecht als bestuurder van Friesland op Sjaerdemaslot achtergelaten. In 1500 werd hij door Friezen met behulp van een grote metalen busse en twee kartouwen belegerd. Hendrik werd daarop door zijn vader ontzet (uit: Winsemius, Chronique van Vriesland)

het hoofdgebouw met de twee dwarsvleugels overeenkomt met die van Friese adelshuizen elders, rijzen er in eerste instantie twijfels ten aanzien van de torens. Behoorden ze oorspronkelijk wel tot het slot? Zonder de torens vormde het slot immers geen bijzonderheid ten opzichte van de overige Friese adelshuizen. De torens waren niet ingebouwd en vormden losse elementen ten opzichte van het huis. Deze opzet wekt sterk de indruk dat zij naderhand zijn toegevoegd. Toch lijkt Douwe Sjaerdema of een van zijn zoons, Sicke (overleden 1487) of Tjaert (overleden 1491) de bouwer van tenminste één en wellicht zelfs beide torens. In het door de Schieringer vicaris van Franeker, heer Meynert geschreven gedicht Groninger Passie, dat gaat over de mislukte pogingen van Groningen om met behulp der Vetkopers Franeker te onderwerpen (1496), is sprake van 'Syardama toeren', waarmee de bouw vóór de Saksische tijd onomstoten lijkt.

Willibrord von Schaumburg

Desondanks is het opvallend dat de torens van het Sjaerdemaslot een zekere overeenkomst vertonen met de burchtorens die omstreeks 1500 door de Saksers in Friesland werden gebouwd. In 1498 werd Friesland onder het bewind van de hertog van Saksen gebracht. Diens stadhouder en krijgshoofd, Willibrord von Schaumburg gebruikte diverse Friese adelshuizen als steunpunt en uitvalsbasis. Sommige huizen werden door hem versterkt, zoals het Harinxmahuis te Sloten, terwijl blokhuizen verrezen in Leeuwarden en Harlingen. Van deze krijgshoofd is bekend dat hij de wallen rondom het Sjaerdemaslot heeft versterkt. Mogelijk bracht hij wijzigingen aan het huis aan, hetzij in de vorm van een tweede toren dan wel in de vorm van aanpassingen aan de torens. Aangezien nog geen deskundig graafwerk op de locatie van het slot heeft plaatsgevonden, dat gegevens aanvoert over de bouwgeschiedenis van het huis, blijft de vraag omtrent het bouwjaar van de torens open.

Aspiraties

Het Sjaerdemaslot was echter een bijzonder huis en het had in de late middeleeuwen belangrijke eigenaren en gebruikers. Wanneer we uitgaan van de veronderstelling dat Douwe Sjaerdema (overleden 1481) de torens heeft gebouwd, dan betekende het huis typologisch een breuk ten opzichte van de overige Friese adelshuizen. De torens

lijken een concrete bevestiging van Douwe's aspiraties, die hoger reikten dan die van de andere edellieden. Zo verkreeg hij van keizer Ferdinand III de titel baanderheer (1462), na tevergeefs aan Ferdinand te hebben verzocht hem tot opperheer van Friesland te verheffen. Twee jaar later (23 december 1464) verschijnt hij in een Duitse oorkonde als 'Baron in Francka'. In de vijftiende eeuw maakte Friesland een interessante tijd door. Op het politieke Friese toneel waren verschillende machtsgroeperingen actief. Omdat ze niet in staat waren zich te verenigen en evenmin bereid waren tot machtsdeling en een gezamenlijk bestuur, ontstonden spanningen die vaak gewapenderhand werden uitgevochten. Zo vormde oorlogvoeren in middeleeuws Friesland geen ongewoon verschijnsel. Veelal bleef het bij kleinschalige schermutselingen. Bepalend voor de macht van de edelman, alias hoofdeling, was de grootte van diens leger. De grootgrondbezitters onder de adel hadden relatief veel ondergeschikten, 'ruters', en konden hieruit een klein privéleger recruterend. Enkeligen hadden zelfs een klein staand leger.

Stadshoofdeling

De machtigste edelen, waartoe de Sjaerdema's behoorden, vormden zo een factor van belang. Een spionagerapport uit 1468 bevestigt dat Douwe Sjaerdema niet zomaar een hoofdeling was, maar de stadshoofdeling van Franeker, waarvan de bewoners hem 'obediëren van horen heere', Sjaerdemaspeelde kortom de eerste viool in het stadsbestuur van Franeker, dat over een uitgebreid plattelandsgebied beschikte, waarin en waaromheen hij over uitgestrekte bezittingen en renten beschikte. De uitbreiding en omgrachting van Franeker in westelijke richting, waarmee de (binnen)stad zijn nog bestaande omvang kreeg, zal ongetwijfeld het gevolg zijn geweest van de bouw van het Sjaerdemaslot, of - gezien de positie van Douwe - twee onderdelen van een samenhangend plan zijn geweest. Ook Douwe's zoon Sicke was een machtig heerschap. Hij werd in 1485 namens keizer Frederik III tot muntmeester van Franeker aangesteld.

Versterkte steden

De vijftiende eeuw gaf een verheviging van de spanningen in Friesland te zien. De oorlogen werden grootschaliger, langduriger en ook versterkten meer en meer 'vreemde knechten' de Friese geleerden. Hierdoor kwamen de Friezen

in contact met beroepssoldaten, maar ook met nieuwe krijgstactieken (zie de bijdrage van Hans Mol elders in dit nummer). De voornaamste noviteit op krijgskundig gebied was uiteraard het vuurwapen. Vanaf de vijftiende eeuw deden in Friesland, volgens de bronnen, zware vuurwapens als 'bussen' hun intrede. Dit betekende de definitieve doodsteek voor de bescheiden weerbaarheid van het steenhuis. Al werd door kleinschalige aanpassingen nog wel getracht voor sommige Friese adelshuizen de weerbaarheid te behouden. Zo werd de Hemmemastins te Berlikum versterkt met een aarden wal. Tot echte vestingen groeiden echter de steden uit, zoals Leeuwarden, dat in de jaren 1481-1496, een aarden omgrachte wal kreeg. Ook Franeker werd verder versterkt; in het eerste kwart van de zestiende eeuw werd de stad van bolwerken voorzien. De vooruitgeschoven positie van het Sjaerdemaslot kwam daarbij goed van pas, het vormde als het ware een extra bolwerk in de stadsomwalling. In geen van de andere Friese steden bezat een adelshuis een dergelijke positie.

Saksisch domicilie

Tegen het einde van de vijftiende eeuw kreeg het Sjaerdemaslot, als gezegd, een machtige bewoner: de stadhouder van hertog Albrecht van Saksen. Edwer Sjaerdema had op 10 april 1498 Sjaerdemaslot aan Willebrord von Schaumburg afgestaan. Franeker had zich in de voorafgaande jaren ontpopt als het centrum van de Schieringer weerstand tegen de aspiraties van de stad Groningen en haar Vetkoperse bondgenoten. Uit zichzelf waren de Friezen er niet in geslaagd een centraal gezag in de vorm van de een of andere landsheerlijkheid te vestigen, zoals in Oost-Friesland het geval was. Daar verwierf een lokale edelman het bestuur over dit land. In de Ommelanden maakte de stad Groningen de facto de dienst uit. In onze provincie lukte het geen edelman of stad de alleenheerschappij te verwerven. Wanneer we nu de positie en aspiraties van de Sjaerdema's op een rijtje zetten, dan is het aannemelijk dat zij verantwoordelijk zijn geweest voor de gehele bouw van het Sjaerdemaslot. De locatie van het slot accentueerde hun positie in de stad. In dit opzicht was het Sjaerdemaslot het Friese adelshuis waar de meeste politieke aspiratie van uitging. Gezien de houding van Franeker in het conflict met Groningen, de allure van

Sjaerdemaslot vanaf de zuidzijde, tekening van A. Martin uit het midden van de negentiende eeuw (Fries Museum)

het Sjaerdemaslot en de centrale ligging ervan in Westergo kozen de Saksers voor hun verblijf in Friesland in eerste instantie dan ook dit kasteel als hun domicilie.

Ouderwets

Hoewel Von Schaumburg niet geheel als bouwheer van de torens kan worden uitgesloten is het type toren niet dat wat we omstreeks 1500 zouden verwachten. Dergelijke torens waren niet goed aangepast aan de eisen van de 'moderne' oorlogsvoering met vuurwapens. De meer dan twee meter dikke muren zullen wel tegen de inslag van kogels bestand zijn geweest, maar beide torens hadden een dak en geen open platform voor geschutopstelling. Natuurlijk kon vuur afgegeven worden door de talrijke schietgaten, maar het dak bleef hoe dan ook een kwetsbaar punt; het kon in brand worden geschoten. Typologisch doen de torens ouderwets aan. In de periode dat het Saksisch bewind in Friesland werd gevestigd, waren 'moderne' geschutturens al bekend. De torens van de Saksische vestingen te

Leeuwarden en Harlingen kregen met een open platform. De torenvorm van het Sjaerdemaslot doet nog denken aan torens die bij veertiende en vijftiende eeuwse kastelen elders in Nederland gebruikelijk waren. Al met al is het waarschijnlijk dat we de beide torens kunnen toeschrijven aan Douwe Sjaerdema of een van zijn zoons. De mogelijkheid blijft uiteraard open dat Von Schaumburg het huis van de Sjaerdema's beter weerbaar heeft gemaakt. In dat geval zou in Friesland geen enkel kasteel gebouwd zijn. Toekomstig graafonderzoek moet uitwijzen hoe het Sjaerdemaslot tot stand kwam. Als de locatie tenminste tot die tijd afdoende beschermd blijft.

Late inspectie

Het Sjaerdemaslot werd na het verdwijnen van de Saksers aan de rechtmatige eigenaren terug gegeven. Een inspectie in 1530 wees uit dat het slot er destijds slecht aan toe was. De inspecteurs openden hun verslag met op te merken dat het slot niet des keizers was ('il n'est pointal'empereur'), maar het werd-ook

toen nog - kennelijk belangrijk genoeg geacht om eventueel in een defensieve staat te brengen. De kleine bruggen naar de beide achtervleugels ('des petits ponts de la saillie'), plus het dak en de vensters van het hoofdgebouw bleken hard aan reparatie toe te zijn. De 'ronde et haulte tour' (naar wij aannemen de zuidwestelijke toren) diende, teneinde geschikt te zijn voor een verdedigende functie, te worden verlaagd. Het peil in de slotgracht zou daarentegen moeten worden verhoogd, door middel van het in verbinding brengen van dit water met de stadgracht. De slotgracht, waarvan het water nauwelijks tot aan de knieën reikte, was blijkens de inspectie al in geen 70 jaar - zeg maar vanaf de aanleg van het kasteel - opgeschoond en uitgediept.